

La immigració en àrees rurals i petites ciutats d'Espanya. Un estat de la qüestió¹

Ricard Morén Alegret
Miguel Solana Solana

[similar papers at core.ac.uk](http://core.ac.uk)

provided by Diigo

antoniomiguel.solana@uab.es

Data de recepció: juny del 2006
Data d'acceptació definitiva: juliol del 2006

Resum

En l'estudi de la immigració a Espanya habitualment s'ha prioritzat la recerca sobre les àrees metropolitanes i les ciutats grans o mitjanes. Durant bona part dels segles XIX i XX, la major part dels fluxos han tingut com a destinació les grans àrees urbanes, però, en les darreres dècades, la migració cap a àrees rurals i petites ciutats, tant procedent de l'estranger com d'altres parts d'Espanya, ha esdevingut un fenomen molt significatiu. En aquestes pàgines, els autors realitzen una aproximació a la literatura publicada des de la dècada de 1980 sobre la immigració estrangera i sobre la immigració interior cap a àrees rurals i petites ciutats.

Paraules clau: immigració estrangera, immigració interior, àrees rurals, petites ciutats, Espanya.

Resumen. *La inmigración en áreas rurales y ciudades pequeñas españolas: un estado de la cuestión*

En el estudio de la inmigración en España, habitualmente se ha priorizado la investigación de las áreas metropolitanas y las ciudades grandes o medianas. Durante buena parte de los siglos XIX y XX, la mayor parte de los flujos han tenido como destino las grandes áreas urbanas, pero en las últimas décadas la migración hacia áreas rurales y pequeñas ciudades, tanto procedente del extranjero como de otras partes de España, ha comenzado a ser un fenómeno muy significativo. En estas páginas, los autores realizan una aproximación a la literatura publicada desde la década de 1980 sobre la inmigración extranjera y sobre la inmigración interior hacia áreas rurales y pequeñas ciudades.

Palabras clave: inmigración extranjera, inmigración interior, áreas rurales, pequeñas ciudades, España.

1. Aquesta publicació s'emmarca en la línia de recerca sobre immigració en àrees rurals i petites ciutats encetada gràcies al contracte del Programa Ramón y Cajal del Ministeri de Ciència i Tecnologia obtingut per Ricard Morén l'any 2001 i consolidada gràcies a la consecució del projecte de recerca SEC2002-1420 finançat per la CICYT.

Résumé. *L'immigration dans les espaces ruraux et les petites ville espagnoles. Un état de la question*

Dans l'étude de l'immigration en Espagne on a couramment accordé la priorité à la recherche sur les zones métropolitaines et les grandes ou moyennes villes. Au long d'une bonne partie du XIXe et XXe siècles, la plupart des courants migratoires ont eu comme destination les grandes zones urbaines, mais dans les dernières décennies la migration vers les zones rurales et vers les petites villes, en provenance aussi bien de l'étranger que d'autres parties de l'Espagne, est devenu un phénomène très significatif. Dans les pages qui suivent les auteurs font une approche à la littérature publiée depuis les années 80 sur l'immigration étrangère et sur l'immigration interne.

Mots clé: immigration étrangère, immigration interne, zones rurales, petites villes, Espagne.

Abstract. *Immigration in rural areas and small Spanish cities: Current situation*

In Spain, immigration studies have been mainly focused on metropolitan areas and big or intermediate cities. During important parts of the XIXth and XXth centuries, most migration flows have had big urban areas as destination, but in the last decades both international and internal migration into rural areas and small towns have become a very significant phenomenon. In this paper, the authors approach the academic literature published since the 1980s on foreign immigration and internal immigration in rural areas and small towns.

Key words: foreign immigration, internal immigration, rural areas, small towns, Spain.

Sumari

Introducció	Immigració interior en àrees rurals
Immigració estrangera en àrees rurals i petites ciutats	Bibliografia

Introducció

La migració cap a les àrees rurals i les petites ciutats comença a ser un fenomen destacat en algunes regions d'Espanya. Això representa un gir històric respecte al procés de concentració urbana i despoblament rural que ha experimentat la península Ibèrica durant els segles XIX i XX². Darrerament, s'han estudiat alguns aspectes de les noves pautes de poblament, dels fluxos migratoris i de les característiques dels migrants que traslladen la seva residència cap a les àrees rurals espanyoles, però encara hi ha una manca d'estudis que inves-

2. Una aportació en aquest sentit es pot trobar a García Manrique i Gómez Moreno (1992), encara que l'anàlisi acaba a principis de la dècada de 1990: «La dinámica rural urbana», a *La Geografía en España (1970-1990). Aportación española al XXVII Congreso de la Unión Geográfica Internacional*.

tiguin la complexa configuració de factors que es troben darrere d'aquest procés de redistribució de la població.

En aquestes pàgines, s'hi realitza una aproximació a la literatura apareguda en els darrers anys sobre la immigració en àrees rurals i petites ciutats d'Espanya. El text s'ha estructurat en dues parts seguint una distinció clàssica en els estudis migratoris. Així, la primera part correspon a la revisió de la literatura sobre la immigració estrangera i ha estat escrita per Ricard Morén, mentre que la segona part tracta sobre la immigració interior i ha estat escrita per Miguel Solana.

Immigració estrangera en àrees rurals i petites ciutats

Tot i que durant les dues darreres dècades la majoria dels estudis sobre la immigració estrangera a Espanya s'han centrat sobre la situació a les grans àrees metropolitanes o urbanes, alguns autors també han parat atenció als immigrants estrangers residents més enllà de les grans ciutats. Les publicacions relacionades amb aquest àmbit menys estudiat de la immigració estrangera es poden dividir en cinc grans grups³: *a*) condicions de treball i residència de treballadors assalariats ocupats al sector agrari; *b*) processos d'estratificació social que afecten els treballadors estrangers ocupats en l'agricultura; *c*) relació entre el turisme i la immigració provinent de països d'Europa Nord-Occidental; *d*) despoblament i immigració estrangera, i *e*) estudis sobre l'assentament de la immigració estrangera de diversos orígens en àrees rurals i petites ciutats.

Amb la intenció d'exposar un estat de la qüestió, en aquesta secció s'ofereix un recull de referències bibliogràfiques incloent-hi les àrees geogràfiques més estudiades, els autors que han escrit sobre elles i els principals temes tractats.

a) Condicions laborals i de residència de treballadors assalariats ocupats al sector agrari

La major part dels autors han estudiat aquestes qüestions, tot vinculant-les, en alguns casos, amb els processos d'integració o segregació. N'hi ha alguns que han focalitzat la seva feina en àrees rurals específiques⁴. Andalusia ha estat una de les regions més observades. El territori més estudiat és probablement la petita ciutat d'El Ejido i altres àrees veïnes de la província d'Almeria (Azurmendi, 2001; Castaño, Madroñal, 2002, 2000; Chattou, 2000; Checa, 1995a, 1995b; Cózar Valero, 1993, 1995; Gómez López; Martón Díaz i altres, 1999; Pumares i altres, 2000; Roquero, 1996; Ruiz, 1996; Segrelles Serrano, 1993,

3. Tot seguit, s'ofereix una mostra prou àmplia de les publicacions sobre aquesta temàtica aparegudes fins a 2005, però cal assenyalar que no es tracta d'una relació exhaustiva.
4. En aquest article, no s'hi consideren els estudis sobre immigrants estrangers ocupats en l'agricultura dins de regions metropolitanes (per exemple, una àrea pionera en l'acollida de mà d'obra d'origen estranger, com va ser el Maresme, no es té en compte aquí).

1995; Sempere Souvannavong, 2001). El Ejido i el *poniente almeriense* van aparèixer en els titulars dels mitjans de comunicació de massa a principis de l'any 2000, a causa d'un conflicte social en què estaven involucrats treballadors immigrants marroquins i uns altres residents locals. Aquestes àrees es caracteritzen per una agricultura intensiva molt productiva i profitosa per als empresaris, desenvolupada en bona mesura sota hivernacles i sobre la base d'unes condicions de treball precàries i uns salaris baixos. Unes altres comarques andaluses que han estat estudiades són els camps d'oliveres de Jaén (Martínez Chicón, 2002) i els camps de maduixa de Huelva o la costa nord-oest de Cadis (Cruces Roldán, Martín, 1997; Gualda, 1999, 2002; Montaña Medina, 2002).

Al camp d'Extremadura, Domingo Barbolla (2001) ha estudiat l'àrea de Talayuela, a la província de Càceres, un territori on la quantitat d'immigrants estrangers que treballen a l'agricultura és rellevant i on la immigració interna procedent d'altres parts d'Extremadura va ser significativa fa algunes dècades. En el seu estudi, l'autor para atenció a les plantacions de tabac com a factor de demanda de mà d'obra marroquina.

Hi ha un nombre significatiu d'estudis també sobre àrees rurals del llevant peninsular, com els que se centren en els camps agrícoles treballats per immigrants estrangers a Múrcia (Beltrán Campillo, Miñano Martínez, 1996; Gómez Espín, 1995; Pedone, 2000; Pedreño Cánovas, 1998; Sempere Souvannavong, 2001; Serrano Martínez 1993) i en algunes àrees del País Valencià, com ara la plana de Castelló i la Vall d'Oriola (Avellá, 1992, 1991a, 1991b; Giménez, 1994; Jabardo Velasco, 1993; Viruela Martínez, 1993). Entre aquests estudis, se'n poden subratllar un parell, perquè tracten sobre temàtiques poc estudiades fins aquell moment: l'obra escrita per Pedone (2000) se centra sobre les xarxes internacionals dels treballadors immigrants, mentre que l'article de Pedreño Cánovas (1998) s'aproxima a les relacions entre l'estructura laboral i el sector agroindustrial.

A Catalunya, les àrees rurals pioneres a acollir mà d'obra estrangera van ser les de la plana de Lleida (Fuentes Botargues i altres, 1988) i algunes comarques de la província de Girona, com ara la Selva (Crespo, López, 1995) o l'Empordà (Hoggart, Mendoza, 1999; Mendoza, 1998). La província de Lleida esdevingué capdavantera a establir acords especials entre organismes governamentals, patronals agràries i sindicats de treballadors per organitzar infraestructures d'acollida i oferir contractes laborals per a treballadors africans i sud-americans durant les collites. D'altra banda, la província de Girona ha esdevingut un referent en la qüestió immigratòria gràcies a la seva societat civil. A finals de la dècada de 1980, la primera escola d'adults d'Espanya especialment creada per a immigrants africans va ser establerta a Santa Coloma de Farners (l'Escola Samba Kubally) i el 1992, mercès a un esforç col·lectiu de diverses ONG de les comarques gironines, es va publicar un manifest que posteriorment va ser emprat pels governs català i espanyol en l'elaboració de plans per a la integració d'immigrants (Morén-Alegret, 2002). A Catalunya, l'arribada de treballadors de l'Europa oriental a les Terres de l'Ebre és més recent (Blanch Sedó, 2001; García Coll i altres, 2002).

Hi ha també unes altres publicacions que tracten sobre les condicions laborals i de residència dels assalariats estrangers a l'agricultura, però s'hi estudien àrees geogràfiques més àmplies, com és tota l'Espanya mediterrània (Avellà, García, 1995; Berlan, 1987). A més, hi ha qui ha tractat l'arribada de treballadors estrangers en àrees agràries de gairebé tot Espanya, però només tenint en compte els temporers (Gozálvez Pérez; López Trigal, 1999). En canvi, Ubaldo Matínez Veiga (1997) és un dels pocs acadèmics que ha comparat la situació laboral dels immigrants estrangers en diverses àrees agrícoles (incloent-ne tant de rurals com de metropolitanes, per exemple: El Ejido, el Maresme o la Vega Baixa del Segura) a la situació en una àrea minera com El Bierzo i a la situació d'una gran àrea metropolitana com Madrid, on els serveis domèstics i la construcció són sectors d'activitat habitual.

b) Processos d'estratificació social que afecten els treballadors estrangers ocupats en l'agricultura

Tenint en compte, més enllà de les dinàmiques laborals, uns altres aspectes dels immigrants estrangers que treballen a l'agricultura, hi ha alguns estudis que han tractat els processos d'estratificació social en àrees rurals. Així, Suárez Navaz (1998) ha analitzat l'impacte de la legislació capitalista modernitzadora i del control policial consegüent en l'estratificació de les relacions socials en una vall de la província de Granada; i Izcarra Palacios (2002) ha estudiat la possible utilitat del concepte de *underclass* per entendre tant la presència creixent de treballadors estrangers a l'agricultura espanyola com l'encara significativa presència de temporers agraris espanyols.

Tot i que, avui en dia, la població resident en àrees rurals treballa en diversos sectors econòmics i no només en l'agricultura, hi ha només alguns estudis que han analitzat la inserció laboral fora de l'agricultura, així com la participació en activitats quotidianes més enllà del mercat laboral. Així doncs, un treball excepcional sobre el camp espanyol és el de Miquel Novajra (1996), qui va realitzar un estudi antropològic sobre la població marroquina de Sa Pobla, una vila de Mallorca, i la seva relació amb la resta de la societat local. El seu treball va incloure la intervenció social a través d'un sindicat i els serveis socials de l'Ajuntament. Més recentment, Farjas (2002) ha estudiat la immigració gambiana en petites ciutats com ara Olot i Banyoles (Girona), parant atenció a diversos aspectes socials.

c) Relació entre el turisme i la immigració provinent de països de l'Europa nord-occidental

Les publicacions que vinculen el turisme i la immigració estrangera procedent de països enriquits són relativament difícils de trobar. Així doncs, és també excepcional el treball de Raúl Lardies (1999, 2000) sobre l'assentament d'immigrants europeus nord-occidentals en àrees turístiques gironines. Uns altres treballs sobre aquesta mena d'immigració s'han centrat sobre àrees més urba-

nitzades, com ara la Costa del Sol, a Andalusia (Barke, France, 1996; Betty, Cahill, 1998; Eaton, 1995; Rodríguez Rodríguez i altres, 1998a, 1998b; Natera, 1995; O'Reilly, 1995), i la costa meridional d'Alacant (Casado Díaz, 1999, 2000). Alhora, s'han realitzat uns altres treballs que han estudiat la qüestió tenint en compte una àrea geogràfica més àmplia (King, Warnes, 2000, 1998; King, Patterson, 1999; Warnes, 1991; Warnes, King, 1999; Williams, King, 1997).

d) Despoblament i immigració estrangera

En aquest sentit, cal assenyalar uns altres treballs recents que s'han aproximat a la immigració estrangera com a antídoto per al despoblament de l'Espanya interior. Així, per exemple, trobem l'article de Benjamín Sanz (2006), en què es fa una anàlisi general de l'oportunitat que representa per a algunes localitats l'arribada d'immigrants estrangers per proveir-se de mà d'obra jove, i el text de Raúl Martínez Ibars (2004), on s'analitza un projecte en el qual han participat una sèrie d'entitats i institucions amb l'objectiu de facilitar a diverses famílies estrangeres residents a grans ciutats el trasllat a petits municipis rurals que pateixen un procés de despoblament.

e) Estudis sobre l'assentament de la immigració estrangera de diversos orígens en àrees rurals i petites ciutats

En aquest grup de treballs, s'hi poden agrupar aquells que estan inclosos en la línia de recerca coordinada per Ricard Morén en el si del GRM des de 2001⁵. Des de llavors, s'han realitzat diversos estudis en aquesta línia que han donat lloc a publicacions sobre, entre altres qüestions, la literatura existent i les dades estadístiques més rellevants (Morén-Alegret, Solana, 2004); la importància d'algunes organitzacions locals i dels ajuntaments per a la integració dels immigrants estrangers (Morén-Alegret, 2005a); la rellevància de les xarxes migratòries per facilitar l'assentament en un indret o en un altre (Pascual de Sans, 2005); la identitat territorial de la població immigrada estrangera i la seva relació amb els llocs (Morén Alegret, 2005b), o les característiques sociodemogràfiques i socioeconòmiques dels immigrants estrangers residents en àrees rurals i petites ciutats (Morén-Alegret, en premsa). En aquesta línia de recerca, s'ha realitzat treball de camp a l'Alt Empordà i al Baix Empordà (Girona), a la Marina Alta i a la Marina Baixa (Alacant), a la Costa i a l'Àndevalo occidentals (Huelva), a El Bierzo (Lleó), a La Vera i al Campo Arañuelo (Càceres), així com a La Rioja i, de forma exploratòria, a l'Alt Camp (Tarragona).

5. Aquell any, Ricard Morén va obtenir un contracte del *Programa Ramón y Cajal*, finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia, que va permetre iniciar una línia de recerca titulada «Inmigración extranjera y cambio territorial en ciudades pequeñas y en la España rural. ¿lugares privilegiados para la integración social?», en la qual s'emmarquen les diverses publicacions d'aquest grup.

Immigració interior en àrees rurals

Les pautes d'immigració i d'assentament des d'altres municipis d'Espanya que es dirigeixen cap a àrees rurals i petites ciutats han estat poc analitzades fins ara. Una situació que contrasta amb el volum d'estudis i de línies d'investigació que caracteritza el treball de geògrafs i sociòlegs britànics i francesos, per destacar-ne dos països amb una influència evident en la investigació desenvolupada en el nostre país.

En els estudis sobre la migració en les àrees rurals, hi ha prevalgut fins ara l'anàlisi dels processos migratoris que han afectat aquestes zones —amb notable intensitat durant el segle XX— i que han «buidat» un ampli territori rural, ja sigui des d'una perspectiva global sobre els fluxos migratoris interns a Espanya, ja sigui des d'una perspectiva més delimitada, que incideix en els efectes de l'emigració sobre el camp. Es tracta d'un tema que s'ha convertit en un «clàssic», amb aportacions que cobreixen tot el segle XX, però especialment les dècades de 1950 i 1960, quan les migracions interiors van arribar a la seva màxima intensitat.

La crisi econòmica dels anys setanta va comportar una atenuació del volum d'aquestes migracions i una recomposició del sistema migratori. No obstant això, les pèrdues de les àrees rurals van continuar, a causa, en gran part, d'un saldo migratori negatiu, al qual es va anar sumant progressivament l'atenuació dels creixements naturals, atès el ràpid descens de la fecunditat. Per aquest motiu, la problemàtica del despoblament va seguir ocupant un espai significatiu dintre dels estudis més recents sobre la població rural.

Les últimes dues dècades marquen una inflexió en el procés de pèrdues de població del camp (García Pascual, 2003b). Una de les línies inicials d'investigació⁶ en els anys vuitanta va ser la que es va centrar en el fenomen dels neorurals (Martínez Illa, 1986a, 1986b ; Nogué, 1988; Rodríguez Eguizábal, Traveda Crende, 1991). No obstant això, la pèrdua d'importància del fenomen fa que des dels anys noranta es deixi de parlar d'atenció a aquesta temàtica. Paral·lelament, la geografia espanyola va incorporar el concepte de contraurbanització⁷, provinent de l'àmbit anglosaxó, i es van començar a publicar els primers estudis sobre el cas espanyol (Rierol, 2001; Durà, 1995; Ferrás, 1994, 1998; Hoggart, 1997).

6. Una altra de les temàtiques tractades en aquests anys van ser els estudis sobre el retorn. El retorn implica de vegades la tornada d'antics emigrants cap als pobles i ciutats d'origen, normalment inserits en un territori rural. Aquest aspecte, no obstant això, no es tracta en aquest estat de la qüestió.
7. El tema de la contraurbanització a Espanya mostra una gran disparitat terminològica. Les fronteres conceptuals no estan establertes i la recerca es mou dintre d'un terreny on es barreja el concepte de contraurbanització amb el de suburbanització, rururbanització, encara que el més estès és el de periurbanització; potser responen a una influència més gran de la investigació francesa, on el terme és utilitzat habitualment enfront de l'ús més comú del concepte contraurbanització en els estudis americans i britànics (Ferrás, 1998).

L'evolució de la població rural mostra, en l'actualitat, un complex mosaic de situacions disperses, de creixements ràpids i de crisis demogràfiques no tancades. Nombrosos municipis rurals i petites ciutats detenen fortament les seves pèrdues i un grup cada vegada més nombrós mostra una tendència cap a l'estabilitat o el creixement de la població. Òbviament, aquesta evolució està condicionada no tan sols per la grandària del municipi, sinó també per la seva estructura econòmica i la seva localització. L'anàlisi d'aquests processos disposa d'un nombre limitat d'aportacions. En la majoria, hi prevalen els aspectes demogràfics —i, en aquest sentit, presten una especial atenció als fluxos migratoris—, però amb interessants reflexions que van des del qüestionament del propi concepte de rural fins a les implicacions socials que comporta l'arribada de nova població a aquests territoris (Cambrer Rioja, 1991, 1993, 1997; García Pascual, 2000, 2003a, 2003b; García Pascual, Larrull, 1998; García Sanz, 1994, 1997, 2003; Gil Alonso i altres, 1995; Sancho Hazak, 1997). En gran part d'aquestes aportacions es fa referència a dues temàtiques estretament relacionades amb les noves dinàmiques migratòries en els espais rurals: d'una banda, els usos residencials del camp; d'una altra, es remet als canvis en l'activitat econòmica, lligats fonamentalment amb la pèrdua en importància de l'activitat agrària i l'aparició d'un espai rural postproductiu (AGE, 1996; Majoral, Sánchez, 1998; Tort, 1998).

No obstant això, existeix més desconeixement pel que fa a la incidència de la immigració interna en la dinàmica econòmica, laboral i social dels municipis, els pobles i les ciutats, i els estudis respecte als aspectes personals, les motivacions i els factors que interactuen en aquesta migració estan poc desenvolupats. Potser una de les línies més consolidades en aquest sentit és la que ha iniciat Paniagua recentment, en la qual es tracta especialment dels processos de contraurbanització i l'aparició d'una nova classe social —la *new service class*, conceptualitzada pels investigadors britànics— en certs espais rurals (Paniagua, 2000, 2001, 2002).

Bibliografia

a) Immigració estrangera

- AVELLÀ REUS, L. (1991). «Los inmigrantes magrebíes en la recogida de cítricos de la Comunidad Valenciana». *Revista de Treball*, 17, p. 113-131.
- AVELLÀ, L. (1992). *La inmigración en la agricultura del País Valenciano*. València: Dirección General de Migraciones. Conselleria de Treball de la Generalitat Valenciana.
- (dir.) (1991). *Necesidades de mano de obra en la recogida de naranja de la Comunidad Valenciana: estudio de la inmigración magrebí y condiciones de trabajo en el sector*. Madrid: Dirección General de Migraciones.
- AVELLÀ, L.; GARCÍA, M. (1995). «La inmigración en las agriculturas mediterráneas». *Revista Española de Economía Agraria*, 172, p. 51-76.
- AZURMENDI, M. (2001). *Estampas de El Ejido: un reportaje sobre la integración del inmigrante*. Madrid: Taurus.

- BARBOLLA, D. (2001). *Sobre los trabajadores inmigrantes en el cultivo del tabaco en Talayuela, Cáceres*. Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales, Universidad de Extremadura.
- BARKE, M.; FRANCE, L.A. (1996). «The Costa del Sol», en BARKE, M. i altres. *Tourism in Spain. Critical issues*. Newcastle: CAB Internacional.
- BELTRÁN CAMPILLO, F.; MIÑANO MARTÍNEZ, J. (dir.) (1996). *Censo y caracterización de las viviendas usadas por inmigrantes en la región de Murcia 1996*. Murcia. Madrid: Asociación Columbares. Dirección General de Migraciones.
- BERLAN, J.P. (1987). «La agricultura 'mediterránea' y el mercado de trabajo: ¿Una California para Europa?». *Agricultura y Sociedad*, 42, p. 233-245.
- BETTY, C.; CAHILL, M. (1998). «Consideraciones sociales y sanitarias sobre los inmigrantes británicos mayores en España, en particular los de la Costa del Sol». *Migraciones*, 3, p. 83-115.
- BLANCH SEDÓ, C. (2001). «La producció de cítrics a Alcanar: el paper de la mà d'obra immigrada magribina i la 'nova immigració'». *Scripta Nova*, 94.
- CAMARERO, Luis Alfonso (1993). *Del éxodo rural y del éxodo urbano. (Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España)*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- CASADO DÍAZ, M.Á. (1999). «Socio-demographic Impacts of Residential Tourism: a Case Study of Torreveija, Spain». *International Journal of Tourism Research* (1), p. 223-237.
- (2000). «De turistas a residentes: inmigrantes retirados europeos en Torreveija, Costa Blanca». *II Congreso Internacional sobre la Inmigración en España. España y las migraciones internacionales en el cambio de siglo*. Madrid.
- CASTAÑO MADROÑAL, A. (2000). «Una sociedad ahogada en un "mar de plásticos": factores precipitantes de una persecución étnica». *II Congreso de la Inmigración en España*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas.
- (2002). «Vivienda, residencialidad y construcción del espacio. La segregación espacial de los inmigrantes marroquíes en el Ejido y sus efectos sociales». *III Congreso sobre la inmigración en España*. Granada: Universidad de Granada.
- CEBRIÁN, J.A.; BODEGA, M.L.; LÓPEZ-SALA, A.M. (2000). «La presencia africana en la inmigración española del cambio de siglo». *Estudios Geográficos*, 240, p. 435-460.
- CHATTOU, Z. (2000). «Los trabajadores agrícolas marroquíes de el Ejido. De la invisibilidad a la toma de conciencia de si mismos». *Migraciones*, 8, p. 203-229.
- CHECA, F. (1994). *Invernaderos e inmigrantes: el problema de la adaptación de un colectivo marginal*. Madrid: Dirección General de Migraciones.
- (1995a). «Del riesgo de las pateras a la supervivencia en los invernaderos. Inmigrantes en la provincia de Almería». *Revista de Economía y Sociología del Trabajo*, 29-30, p. 41-82.
- (1995b). «Oportunidades socioeconómicas en el proceso migratorio de los inmigrantes africanos en Almería». *Agricultura y Sociedad*, 77, p. 41-82.
- (1996). *Invernaderos e inmigrantes: el problema de la adaptación de un colectivo marginal*. Madrid: Dirección General de Migraciones (2ª parte).
- CÓZAR VALERO, M.E. (1993). «Almería: de la emigración a la inmigración. Consecuencias demográficas y territoriales». A: GARCÍA, J.L.Z.; ZAPATA, V.M.; MILLÁN, P.M. (eds). *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España*. Tenerife: Universidad de la Laguna, p. 557-562.
- (1994). «La inmigración africana en Almería». A *Simposio Internacional sobre Desertización y Migraciones*. Almería, ONU.

- CRESPO, R.; LÓPEZ, M. (1995). *Estudio diagnóstico de las minorías étnicas en la comarca de La Selva, 1994-1995*. Madrid: Dirección General de Migraciones.
- CRUCES ROLDÁN, C.; MARTÍN, E. (1997). «Intensificación agraria y transformaciones socioculturales en Andalucía Occidental. Análisis comparado de la Costa Noroeste de Cádiz y el condado Litoral de Huelva». *Sociología del Trabajo*, 30 (Nueva Época).
- EATON, M. (1995). «British expatriate service provision in Spain's Costa del Sol». *Services industries Journal*, 15, p. 251-266.
- ESCANDELL, V. (1993). «El impacto de la inmigración extranjera en pequeños municipios: dos ejemplos diferentes en la España mediterránea». A: GARCÍA, J.L.Z.; ZAPATA, V.M.; MILLÁN, P.M. (eds). *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España*. Tenerife: Universidad de la Laguna, p. 533-539.
- FARJAS BONET, A. (2002). «El proceso migratorio gambiano en la provincia de Girona». *III Congreso sobre la inmigración en España*. Granada: Universidad de Granada.
- FERNÁNDEZ CAVADA, J.L. (1994). «La población activa agraria y la participación de inmigrantes en el mercado de trabajo agrario». *Papeles de Economía Española*, 60-61, p. 156-165.
- FUENTES BOTARGUES, A.A.; CANSINO FERNÁNDEZ, M.; ECHEVERRÍA CORTADA, L. (EQUIPO DE POBLACIÓN Y DERECHOS CIVILES). (1988). *Estudio de la población inmigrante africana de raza negra que vive permanentemente en Lérida y provincia*. Lleida: Gobierno Civil de Lérida.
- GARCÍA COLL, A.; LÓPEZ VILLANUEVA, C.; NAVARRO GILBERT, M.; PUJADAS RUBIES, I. (2002). «La inmigración en las comarcas del Ebro: nuevas poblaciones para viejas estructuras». *III Congreso sobre la inmigración en España*. Granada: Universidad de Granada.
- GARCÍA SANZ, B. (2006). «Inmigrantes extranjeros rurales». *Revista Sistema*, 190-191, p. 257-280
- GIMÉNEZ ROMERO, C. (1992). «Trabajadores extranjeros en la agricultura española, enclaves e implicaciones». *Estudios Regionales*, 31, p. 121-147.
- GIMÉNEZ, C. (1994). «Magrebíes, agricultura y marginación en el litoral valenciano». En: AA.DD. (1994). *Agriculturas mediterráneas y mundo campesino*. Almería: Instituto de Estudios Almerienses y Diputación de Almería.
- GÓMEZ ESPÍN, J.M. (1995). «Las transformaciones agrarias murcianas o el paso de una agricultura tradicional a otra comercial. Su incidencia sobre la inmigración magrebí». A: VILAR, J. B. (ed.). *Murcia, frontera demográfica en el sur de Europa*. Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Murcia.
- GÓMEZ LÓPEZ, J.D.; SEGRELLES SERRANO, J.A. (1993). «La situación de la mano de obra marroquí en los invernaderos del Campo de Dalías (Almería)». A: GARCÍA, J.L.Z.; ZAPATA, V.M.; MILLÁN, P.M. (eds.). *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España*. Tenerife: Universidad de la Laguna, p. 563-568.
- (1995). «Agricultura intensiva y mano de obra marroquí en el Campo de Dalías (Almería)». *Boletín del Instituto de Estudios Almerienses*, 14, p. 155-172.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, V.; LÓPEZ TRIGAL, L. (1999). «Jornaleros extranjeros en el campo español». *Érika*, 49, p. 213-229.
- GUALDA CABALLERO, E. (2001). «Inmigrantes temporeros en la campaña de la fresa en Huelva en 1999: diferencias entre los mismos según su situación documental». *V Congreso de Sociología*. Huelva.
- (2002). «La exclusión social en Huelva: inmigración en una década de cambios». A: *Estudio sobre la exclusión social en la provincia de Huelva*. Huelva.

- HOGGART, K.; MENDOZA, C. (1999). «African immigrant workers in Spanish agriculture». *Sociologia Ruralis*, 4, p. 538-562.
- IZCARA PALACIOS, Simón Pedro (2002). «Infraclasses rurales: procesos emergentes de exclusión social en España». *REIS*, 97, p. 127-154.
- JABARDO VELASCO, M. (1993). «Inmigrantes magrebíes en la agricultura: la Vega Baja del Segura (Orihuela)». A: LÓPEZ, B. (ed.). *Inmigración magrebi en España. El retorno de los moriscos*. Madrid: MAPFRE, p. 267-288.
- KING, R.; WARNES, A.M. i altres (1998). «International Retirement Migration in Europe». *International Journal of Population Geography* (4), p. 91-111.
- KING, R.; PATTERSON, G. i altres (1999). «The well-being of British expatriate retirees in southern Europe». *Ageing and Society*, 19 (6), p. 717-740.
- KING, R.; WARNES, A. i altres (2000). *Sunset lives: British retirement migration to the Mediterranean*. Oxford: Berg.
- LARDÍES BOSQUE, R. (1999). «Turismo e inmigrantes extranjeros de origen comunitario: el desarrollo de empresas turísticas en el litoral catalán». *Geographicalia*, 37, p. 87-104.
- (2000). «Inmigrantes comunitarios y desarrollo de empresas turísticas en las zonas costeras de Cataluña». *Éria*, 53, p. 271-285.
- MARTÍN DÍAZ, E.; CASTAÑO, A.; RODRÍGUEZ, M. (1999). *Procesos migratorios y relaciones interétnicas en Andalucía: una reflexión sobre el caso del Poniente almeriense desde la Antropología social*. Madrid: OPI, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales; Consejería de Asuntos Sociales de la Junta de Andalucía.
- MARTÍNEZ CHICÓN, R. (2002). «Contradicciones y concordancias en la atracción y expulsión de trabajadores asalariados en el mercado laboral del olivar. La incorporación de extranjeros». *III Congreso sobre la inmigración en España*. Granada: Universidad de Granada.
- MARTÍNEZ IBARS, R. (2004). «¿Es la inmigración extranjera un recurso para detener la despoblación de los municipios rurales?». *4rt Congrés sobre la Immigració a Espanya. Ciutadania i participació*. Girona.
- MARTÍNEZ VEIGA, U. (1997). *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*. Madrid: Trotta.
- MENDOZA, C. (1998). *African Employment in Iberian Agriculture and Construction: a Cross-border Comparative Approach*. PhD Thesis. Londres: Department of Geography, King's College, University of London.
- MIQUEL NOVAJRA, A. (1996). *Un soc al pla. Una aproximació a la població magribí de Sa Pobra (Mallorca)*. Palma de Mallorca: Comissions Obreres de les Illes Balears. Conselleria de Treball i Formació del Govern Balear.
- MONTAÑO MEDINA, J. (2002). «Inmigración e infravivienda en el condado litoral onubense. Apuntes para una investigación». *III Congreso sobre la inmigración en España*. Granada: Universidad de Granada.
- MORÉN-ALEGRET, R. (2002). *Integration and Resistance. The relation of social organisations, global capital, governments and international immigration in Spain and Portugal*. Aldershot, UK: Ashgate Publishers.
- (2005a). «Joining the human towers? Immigration and social organisations in a small town in Southern Catalonia». *Migration. European Journal of International Migration and Ethnic Relations*, 43-45, p. 97-123.
- (2005b). *Lugar, identidad territorial e inmigración extranjera en áreas rurales y pequeñas ciudades de España. Un estudio cualitativo exploratorio*. Madrid: Observatorio Permanente de la Inmigración (OPI). Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

- MORÉN-ALEGRET, R.; SOLANA, M. (2004). «Foreign immigration in Spanish rural areas and small towns: current situation and perspectives». *Finisterra. Revista Portuguesa de Geografía*, XXXIX, 77, p. 21-38.
- MOYANO, E. (1997). «Acción colectiva y sindicalismo agrario en España». A: GÓMEZ BENITO, C.; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, J.J. (coord.). *Agricultura y Sociedad en la España contemporánea*. Madrid: Siglo XXI.
- (2000). «Procesos de cambio en la sociedad rural española. Pluralidad de intereses en una nueva estructura de oportunidades». *Papers*, 61, p. 191-220.
- NATERA RIVAS, J. J. (1995). «Transformaciones recientes en la población de piedemonte de la Costa del Sol occidental debidas al turismo». *Habitar, vivir, prever. Actas del V Congreso de Población Española*. Bellaterra: UAB, p. 499-504.
- O'REILLY, K. (1995). «A new trend in European migration: contemporary British migration to Fuengirola, Costa del Sol». *Geographical Viewpoint*, 23, p. 25-36.
- PANIAGUA, A. (2000). «Migrantes, líderes y reestructuración rural en áreas desfavorecidas del interior. Un caso de estudio», en *Actas del X Coloquio de Geografía Rural*.
- PASCUAL DE SANS, À. (dir.) (2005). *La complejidad de los procesos de movilidad y asentamiento de la población: origen, morfología, evolución y perspectivas de las redes migratorias*. Madrid: Fundación BBVA.
- PEDONE, C. (2000). *Globalización y migraciones internacionales: cadenas y redes migratorias de trabajadores ecuatorianos en Murcia*. Bellaterra: Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- PEDREÑO CÁNOVAS, A. (1999). «Construyendo la 'huerta de Europa': Trabajadores sin ciudadanía y nómadas permanentes en la agricultura murciana». *Migraciones*, 5, 87-120.
- PONCE HERRERO, G.; VALERO ESCANDELL, J.R.; PALAZÓN FERRANDO, S. (1996). «Marroquíes en Cataluña. Estrategias selectivas de integración: la gran ciudad, los núcleos industriales y los municipios menores». *Boletín de la AGE*, 23, p. 151-167.
- PUMARES, P.; FERNÁNDEZ PRADOS, J.S.; ROJAS, A.J.; ASENSIO, A. (2000). «El futuro del Poniente Almeriense: situación, actitudes y perspectivas tras los acontecimientos de febrero de 2000». *II Congreso de la Inmigración en España*. Madrid: Universidad Pontificia de Comillas.
- RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, V. i altres (1998a). «European Retirees on the Costa del Sol: A Cross-National Comparison». *International Journal of Population Geography*, 4, p. 183-200.
- (1998b). *Los inmigrantes europeos jubilados en Andalucía. Rasgos sociodemográficos, motivaciones para migrar y modo de vida*. Sevilla: IEA.
- ROQUERO, E. (1996). «Asalariados africanos trabajando bajo plástico. Un caso de segregación en el Poniente de Almería». *Sociología del Trabajo*, 28, p. 3-23.
- RUIZ, P. (1995). «Inmigración y mercado laboral en la horticultura forzada almeriense. Una aproximación». *Demófilo*, 15, p. 135-155.
- SANTANA AFONSO, A.I. (1995). *La mano de obra marroquí en el sector agrícola*. Madrid: Dirección General de Migraciones.
- SANTOS LOZANO, M. (1995). *Temporerismo agrícola en España*. Madrid: Programa de Inmigrantes y Rural. Cáritas Española.
- SEMPERE SOUVANNAVONG, J.D. (2001). «Latinoamericanos y magrebíes en el medio rural. Las provincias levantinas». *Scripta Nova*, 94.
- SERRANO MARTÍNEZ, J.M. (1993). «Inmigración de carácter laboral en la región de Murcia procedente de los países del Magreb al inicio de los años noventa». A: GAR-

- CÍA, J.L.Z.; ZAPATA, V.M.; MILLÁN, P.M. *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España*. Tenerife: Universidad de la Laguna, p. 569-576.
- SUÁREZ NAVAZ, L. (1998). «Dinámicas y políticas de invisibilidad. Ley, vigilancia y racialización en la agricultura». *Migraciones*, 4, 177-214.
- VIRUELA MARTÍNEZ, R. (1993). «Condiciones de vida y trabajo de los magrebíes en España: marroquíes en la provincia de Castelló». A: GARCÍA, J.L.; ZAPATA, V.M.; MILLÁN, P.M. *Inmigración extranjera y planificación demográfica en España*. Tenerife: Universidad de la Laguna, p. 547-556.
- WARNES, A.M. (1991). «Migration to and seasonal residence in Spain of Northern European elderly people». *European Journal of Gerontology*, 1 (1), p. 53-60.
- WARNES, A.M.; KING, R. i altres (1999). «The well-being of British expatriate retirees in southern Europe». *Ageing and Society*, 19, p. 717-740.
- (1997). «A place in the sun: international retirement migration from Northern to Southern Europe». *European Urban and Regional Studies*, (4), p. 115-134.

b) *Immigració interior*

- AGE (1996). *From traditional countryside to postproductivism: Recent trends in rural geography research in Britain and Spain*. Madrid: Asociación de Geógrafos Españoles.
- ARROYO, M. (2001). «La contraurbanización: un debate metodológico y conceptual sobre la dinámica de las áreas metropolitanas». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, p. 97.
- CAMARERO RIOJA, L.A. (1991). «Tendencias recientes y evolución de la población rural en España». *Política y Sociedad*, 8, p. 13-24.
- (1997). «Pautas demográficas y espaciales de las transformaciones del medio rural: ruralidad y agricultura». A: GÓMEZ BENITO, C.; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, J.J. *Agricultura y sociedad en la España contemporánea*. Madrid: MAPA y CIS, p. 225-246.
- (1993). *Del éxodo rural y del éxodo urbano. (Ocaso y renacimiento de los asentamientos rurales en España)*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- DURÀ I GUIMERA, A. (1995). *Mobilitat residencial, contraurbanització i canvi en l'estructura social de Santa Coloma de Gramenet (un municipi de la primera perifèria metropolitana de Barcelona)*. Tesis doctoral presentada al Departament de Geografia, UAB, Bellaterra (Barcelona).
- FARRÉ SAHÚN, X.; GARCÍA PASCUAL, F. (1998). «Los 'motores' del cambio en los espacios rurales catalanes: las funciones residencial y turística». *IX Coloquio de Geografía Rural*. Departamento de Geografía de la Universidad del País Vasco i Grupo de Trabajo de Geografía Rural (AGE).
- FERRÁS SEXTO, C. (1994). *Contraurbanización, suburbanización y cambio rural en la Europa Atlántica. Estudio comparado de Galicia e Irlanda c. 1970-1990*. Tesis doctoral presentada a la Universidad de Santiago de Compostela.
- (1998). «¿Un nuevo mundo rural postindustrial?. Aproximación teórica a los fundamentos del cambio rural-urbano». *IX Coloquio de Geografía Rural*. Departamento de Geografía del País Vasco y Grupo de Trabajo de Geografía Rural (AGE), p. 89-97.
- GARCÍA PASCUAL, F. (2000). «Una aproximación a los cambios sociodemográficos que se han desarrollado en los espacios rurales españoles en la década de los noventa». *II Simposio Anglo-Español de Geografía Rural*. Valladolid, p. 35.

- (coord.) (2003a). *La lucha contra la despoblación todavía necesaria. (Políticas y estrategias sobre la despoblación de las áreas rurales en el siglo XXI)*. Saragossa: Centro de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo de las Áreas Rurales.
- (2003b). «Las áreas rurales de baja densidad de población en Cataluña: nuevas dinámicas». A: GARCÍA PASCUAL, F. (coord.) (2003). *La lucha contra la despoblación todavía necesaria. (Políticas y estrategias sobre la despoblación de las áreas rurales en el siglo XXI)*. Saragossa: Centro de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo de las Áreas Rurales.
- GARCÍA PASCUAL, F.; LARRULL, A. (1998). «Los cambios recientes en la evolución demográfica de las áreas rurales catalanas: de la crisis al crecimiento». *Agricultura y Sociedad*, 86, p. 33-68.
- GARCÍA SANZ, B. (1994). «Alcance y significado de las entidades singulares de población como concepto para cuantificar la población rural». *Revista de Estudios Agro-sociales*, 168, p. 199-235.
- (1997). «Últimas tendencias de la población rural según el Padrón municipal de habitantes de 1996». *Agricultura y sociedad*, 84, p. 279-296.
- (2003). «¿Se acabó el éxodo rural? “Nuevas” dinámicas demográficas del mundo rural español». A: GARCÍA PASCUAL, F. (coord.). *La lucha contra la despoblación todavía necesaria. (Políticas y estrategias sobre la despoblación de las áreas rurales en el siglo XXI)*. Saragossa: Centro de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo de las Áreas Rurales.
- GIL ALONSO, F.; PASCUAL RUIZ, J.; SÁNCHEZ SÁNCHEZ, E.; SOLANA SOLANA, A.M. (1995). «Población, vivienda y familia en las áreas rurales de Cataluña, 1970-1991». *Papers de Demografia*, 100, p. 3-17.
- HOGGART, K. (1997). «Rural migration and counterurbanisation in the European periphery: The case of Andalucía». *Sociologia Ruralis*, 1, p. 134-153.
- LÓPEZ PALOMEQUE, F. (1996). *Revitalització de pobles deshabitats del Pirineu*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- MAJORAL, R.; SÁNCHEZ, D. (1998). «Pluriactividad y postproductivismo en la Cataluña Rural». *IX Coloquio de Geografía Rural*. Vitória: AGE, p. 141-150.
- MARTÍNEZ ILLA, S. (1986a). *El retorn al camp a Catalunya: els neorurals a la Garrotxa*. Tesis de licenciatura presentada al Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1986b). «El retorn al camp a Catalunya. L'exemple de la Garrotxa». *Revista de Girona*, 117, p. 67-74.
- NOGUÉ, J. (1988). «El fenómeno neorural». *Agricultura y Sociedad*, 47, p. 145-175.
- PANIAGUA, A. (2000). «Migrantes, líderes y reestructuración rural en áreas desfavorecidas del interior. Un caso de estudio». A: GARCÍA, F.; LARRULL, A. i altres. *Actas del X Coloquio de Geografía Rural*.
- (2001). «Rural-urbano o local-global? Un análisis de procesos de globalización en áreas rurales», en *Informe Socioeconómico de la Agricultura Española 2001*. Madrid: Fundación de Estudios Rurales.
- (2002). «Counterurbanization and new social class in rural Spain: The environmental and rural dimensions revisited». *Scottish Geographical Journal*, 118, p. 1-18.
- (2002). «Urban-rural migration, tourism entrepreneurs and rural restructuring in Spain». *Tourism Geographies*, 4, p. 349-371.
- RODRÍGUEZ EGUIZABAL, A.B.; TRABADA CRENDE, X.E. (1991). «De la ciudad al campo: el fenómeno social neorruralista en España». *Política y Sociedad*, 9, p. 73-86.

- SABARTÉS GUIXÉS, J.M. (1998). *Població i territori a l'Alt Pirineu català*. Tremp: Garsineu.
- SANCHO HAZAK, R. (1997). «Estructura demogràfica y tipificación de los asentamientos y áreas rurales españolas». A: GÓMEZ BENITO, C.; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, J.J. (ed.). *Agricultura y sociedad en la España contemporánea*. Madrid: MAPA y CIS.
- TORT DONADA, J. (1998). «¿Postproductivismo en la era de la postmodernidad? Unas reflexiones críticas sobre la realidad actual del medio rural». A: *IX Coloquio de Geografía Rural*. Vitòria: AGE, p. 191-196.